

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ – ПУБЛІЦИСТ, РЕДАКТОР, ВИДАВЕЦЬ

У статті описано основні здобутки М. П. Драгоманова на ниві публіцистики, редагування, видавничої діяльності, окреслено їхнє значення для розвитку української преси та книговидання.

Ключові слова: історія журналістики, видавничої справи, редагування; публіцистична спадщина М. П. Драгоманова, редакторська діяльність М. П. Драгоманова.

Виховуючи чуття духовної незалежності у свідомості й настроях молодого українства, маємо взяти з могутньої історико-культурної спадщини Михайла Петровича Драгоманова (1841 – 1895) його редакторські і журналістські здобутки, зрозуміти їхнє значення в історії редакційно-видавничої справи України.

Видатний полтавець Михайло Драгоманов (найважливіші псевдоніми і криптоніми: Михайло Галицький, П. Кузьмичевський, М. Толмачов, Громадянин, Далекий, Лепський, П. Петрик, Турист, Українець, Учитель, Чудак, Гордієнченко, М. Д., Р. Л. Н.) пройшов великий шлях творчого життя – від полтавської гімназії, через студії Київського університету св. Володимира, до професорства в Софійському університеті. Був активним учасником історико-культурного та редакційно-видавничого процесу в Україні та за кордоном.

Михайло Петрович Драгоманов народився в Гадячі. У його родині пишалися своїми предками, які належали до козацької старшини. Більшість Драгоманових відзначалися незалежністю поглядів і навіть вільнодумством: один із дядьків Михайла, наприклад, брав участь у декабристському повстанні.

Контакти Драгоманових із далекими родичами – поетом і етнографом, фольклористом, перекладачем, публіцистом і видавцем Амвросієм Метлинським (1814 – 1870) та письменником і публіцистом Михайлом Макаровським (1783 – 1846) – живили Михайлове зацікавлення українським словом, пробуджували бажання розповісти про проблеми суспільства на сторінках газетних і журнальних видань. Не випадково Михайло і його сестра Ольга (Олена Пчілка, мати Лесі Українки) протягом усього життя працювали на ниві української публіцистики і видавничої діяльності.

Михайло Драгоманов спочатку навчався у Гадяцькому повітовому училищі, а згодом у Полтавській гімназії (1853 – 1859). Юнак захоплювався пізнанням фольклору, цікавився проблемами простого народу. У гімназії він почав перші журналістські проби пера, серйозне знайомство з історичними та публіцистичними працями М. Карамзіна, Д. Бантиша-Каменського, Ф. Шлоссера, В. Прескотта, Т. Маколя, зачитувався журналами, серед яких

«Отечественные записки», «Современник», фундаментально опанував іноземні мови, зокрема, латинь. Тож не дивно, що згодом, як досконало оволодіє публіцистичним фахом, друкуватиме матеріали не тільки рідною, українською, а й писатиме на мовах, які вивчив у гімназії.

Михайло Драгоманов прийшов до Київського університету св. Володимира восени 1859 року, напередодні реформи, коли всюди було відчутне бродіння ліберальних і революційних ідей у зросійщеному суспільстві. Незважаючи на те, що Київ, адміністративний центр Південно-Західного краю, був досить провінційним містом, але й тут відчувалося невдоволення суспільним становищем, серед студентів університету формувалися гуртки національно-патріотичного спрямування, виявлялися зацікавлення демократичними ідеями, поступово вироблялася програма української національно-культурної діяльності. Саме в цей час прогресивна творча молодь сміливо друкувала на сторінках україномовних газет і журналів критичні матеріали, обстоюючи свободу слова і традиції, засуджуючи насилля і репресії.

«Я почав писати кореспонденції ще в молодості, – зізнався М. Драгоманов про початок своєї публіцистичної діяльності, – а потім і передові статті у “Санкт-Петербургские ведомости”. Найчастіше я писав про політичне становище так званого Південно-Західного краю, прагнучи розсіяти туман, який про нього нагнали у публіку тенденції аристократично-польські й бюрократично-московські» [2, 205].

М. Драгоманов своїм публіцистичним та ораторським словом одразу став на захист всього українського. Коли в Києві почали створювати перші в Російській імперії недільні школи, Михайло Петрович пішов викладати українською мовою історію в школі, а про проблеми навчальних закладів розповідав як публіцист у пресі.

Відразу після закінчення Київського університету св. Володимира навесні 1863 року М. Драгоманову довелося вчителювати в Другій Київській гімназії. З'являються його проблемні статті, присвячені національній школі в Україні, що викликають тривалу полеміку з попечителем Київського учбового округу О. Ширинським-Шахматовим, міністром Д. Толстим і навіть В. Шульгіним – редактором офіційного «Киевлянина». Публіцист Михайло Драгоманов зі сторінок видання сміливо дорікав керівникам шкіл та чиновникам відсутністю серйозних знань проблем як національних, так і тих, що стосуються слов'янства загалом. Лейтмотив публіцистики Михайла Драгоманова на сторінках «Киевлянина» був підпорядкований «українському самопізнанню»: «Чи може вижити українська нація?.. І скільки ще може дати живої народної води родина Мономаха, Острозьких, Хмельницького, Шевченка?..» [3, 346].

Діяльність на кафедрі загальної історії Київського університету, яка розпочалася того ж 1863 року, стимулювала до серйозних наукових розвідок. Але становлення ученого було невідривно пов'язане з його публіцистичною діяльністю.

«Я написав тоді, – згадував М. Драгоманов, – чимало фейлетонів і передових статей, в яких прагнув розглядати російсько-польські і взагалі

слов'янські справи з демократично-федеральної точки зору. Звичайно, я неодноразово зачіпав й українське питання... і знову підійшов до українського педагогічного питання» [2, 205].

Велику роль у долі М. Драгоманова відіграло його трирічне відрядження за кордон, що його зніціював Київський університет. Воно стало важливим стимулом для нових наукових та редакційно-видавничих пошуків і проектів.

Зиму 1870 – 1871 років Михайло Петрович прожив у Берліні, старанно відвідуючи лекції німецького історика, філолога, юриста, політика Теодора Моммзена (1817 – 1903) та готуючи для «Отечественных записок» і «Знаний» 42 статті про боротьбу церкви та держави у середні віки і в перехідну епоху до нового часу. Його перебування в Берліні зійшлося в часі з війною Німеччини з Францією. Він опинився безпосередньо у вирі подій у розпал німецького шовінізму; при цьому його вкрай неприємно вражала німецька національна нетерпимість і погорда щодо інших народів.

Із Берліна Михайло Петрович проїхав через Саксонію і слов'янські землі – Баутцен і Прагу – до Відня. У Відні ближче познайомився зі своїми одноплемінниками – русинами з Галичини. Восени М. Драгоманов поїхав до Гейдельберга. Там його так опосіли думки про те, яку б то силу показала Славія, якби в ній запанувала федеральна демократія в дусі Костомарова – Шевченка, а не сполячення, а потім московське «обрусение».

Враження, які справили на нього в Німеччині й Австрії переможні оклики і гордовитий тріумф німців, з одного боку, і жалюгідне, принижене культурне і соціальне становище слов'ян – з іншого, не давали йому спокою. У своїх «Австро-русинських споминах» М. Драгоманов зізнається, що задумав критично переглянути всю тодішню українофільську й народовську ортодоксію, зробити те саме і з ортодоксією москвофільсько-панрусською. У підсумку ж – дати нарис реалістично-прогресивного українства й панруськості зовсім на інших підставах.

Яскравий приклад публіцистики М. Драгоманова того періоду – стаття «Восточная политика Германии и обрусение», яку було вміщено у «Вестнике Европы» за 1872 рік [2, 129]. Це був твір, у якому окреслилися головні риси суспільного світогляду Михайла Петровича. Ідеї політичного федералізму і демократизму, вважав він, можуть справдитися тільки за умови культурного піднесення народних мас. Але для швидкого росту культури найширших народних мас він уважав за неодмінну потребу розвій не тільки великих літератур світових народів, але й усіх бідніших літератур різних малих національностей.

У Відні М. Драгоманов планував заснувати власний редакційно-видавничий центр. На думку молодого видавця, тут мали публікуватися кращі твори українських письменників, а співробітники центру повинні були ознайомлювати російську громадськість із політичними й культурними проблемами українського народу. Але той задум так і залишився мрією: відкриття видавництва та видання «Історичних пісень українського народу»,

активна участь у культурно-національному русі України змусили редактора і видавця М. Драгоманова поспішати до Києва.

За час, проведений М. Драгомановим за кордоном, були підготовлені публіцистичні проблемні статті «Из истории отношений между церковью и государством в Западной Европе» і «Борьба за духовную власть и свободу совести в XV–XVII вв.», які висвітлювали картину жорстокої боротьби між світськими урядами Європи та церквою за владу. М. Драгоманов підтримує реформаційні рухи, які, на його думку, ближчі до інтересів простої людини, ніж ортодоксальна церква, і які дають певний простір для волевиявлення. Недарма Михайло Петрович так активно підтримував ідею видання Біблії українською мовою, прагнув познайомити українського читача з працею французького релігієзнавця, історика і філософа Жозефа Ернеста Ренана (1823 – 1892), написав брошуру «Про волю віри».

Протягом сімдесятих років XIX століття – і перебуваючи за кордоном, і на Батьківщині – М. Драгоманов активно співпрацював і багатьма часописами.

У 1872 році народовці надумали поновити свій часопис «Правда», в чому їх підтримували українці в Росії, обіцяючи матеріальну і літературну допомогу. Сповіданий про такі обіцяння, М. Драгоманов негайно відгукнувся на запрошення редакції до співпраці й написав для видання декілька літературно-критичних статей і нотаток. Однак від самого початку співпраці поміж ним і «народовцями», котрі порадкували редакцією, з'явилися розбіжності в поглядах на головні, особливо – українські питання. Аби раз і назавжди розставити всі крапки над «і», Михайло Петрович і написав проблемну статтю «Література російська, великоруська, українська і галицька», яка, на наполягання його друзів – українців із Росії, була надрукована частинами в «Правді» в 1873 та 1874 роках, а потім вийшла і окремою брошурою.

Тридцятидвохрічний публіцист М. Драгоманов мав моральне право висувати чіткі орієнтири для творчих людей свого часу. Інтелектуальним підґрунтям служила йому справді просвітительська ерудиція. Про енциклопедичні знання Михайла Петровича свідчить хоча б те, що в згаданій уже фундаментальній за обсягом та проблематикою статті «Література російська, великоруська, українська і галицька» він згадує твори 252 філософів, істориків, соціологів, психологів, письменників, публіцистів. Окрім гуманітаріїв, часто посилається і на корифеїв природничих наук. Драгоманов із знанням справи робить узагальнення щодо Лермонтова і Золя, Гегеля і Гізо, Софокла і Вольтера, Курського і Песталоцці, Маркса і Гофмана, Туптала і Гребінки... Він всебічно обізнаний із польською, чеською, іншими слов'янськими літературами, але на перше місце ставить досягнення українських майстрів пера. «Гадаємо, – справедливо зазначає Михайло Петрович, – що сказаного досить, аби доказати, наскільки безпосереднім і посереднім впливом українська література і публіцистика, іноді навіть випереджаючи російську та великоруську і все розвиваючися відповідно ходові російського суспільного руху, помагала літературно-суспільному розвоєві не тільки України» [3, 347].

Після повернення до Києва наприкінці літа 1873 року М. Драгоманов працює у Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства, два роки він фактично редагує газету «Киевский телеграф», бере участь у роботі Київського археологічного з'їзду.

У 1874 році в другому томі Записок Південно-Західного відділу Географічного товариства вміщено його працю «Отголосок рыцарской поэзии в русских народных песнях». У ній Михайло Петрович показав, як західні пісенні теми, переходячи на Русь, дістають нашарування тих країв, через які вони мандрували. Він умістив низку статей про українські, галицькі і слов'янські справи, розвивав у них свої федеративно-демократичні ідеї, аналізував поточні політичні події, особливо – перші передвісники очікуваної кризи на Балканському півострові.

Хоча до 1876 року Михайло Драгоманов не підписав своїм прізвиськом жодної зі своїх різких, часом – антидержавницьких проблемних публіцистичних статей, та його авторство не лишалося таємницею для жандармерії. Тому на нього сипалися доноси в Міністерство народної освіти. Звісно, одних тих доносів було б доволі, аби порушити справу проти невгамовного майстра критичного слова. Але в Міністра народної освіти Д. Толстого до несприйняття творчості та редакційно-видавничої діяльності М. Драгоманова додавалися ще й особисті рахунки, бо Михайло Петрович не раз критикував графа у своїх статтях. Міністрові нашептали, буцімто М. Драгоманов у закордонних виданнях проповідує відокремлення Малоросії від Росії і приєднання її до Польщі. Грізний граф Толстой дав розпорядження про позбавлення М. Драгоманова кафедри й заборонив допускати його до навчальних закладів «на пушечный выстрел». Вважаючи себе абсолютно безвинним у виставленому проти нього звинуваченні, Михайло Петрович відмовився по своїй волі виходити у відставку, а як доказ безглуздості звинувачення надіслав критичні статті про інцидент до «Правди».

У вересні 1875 року вченого і літератора М. Драгоманова звільнено з Київського університету св. Володимира без права на будь-яку державну службу в межах Російської імперії, тому Михайло Петрович змушений залишити Україну і виїхати з родиною за кордон.

З Києва, зібравши трохи коштів для вигнання, М. Драгоманова проводжали колеги з університету, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і київська громада. А український письменник, театральний і культурний діяч Михайло Старицький (1840 – 1904) лишив нам згадку про це в розчуленому вірші «На проводи», нарікши М. Драгоманова «апостолом».

Роки 1875 – 1876 прикметні співпрацею і, разом із тим, полемікою М. Драгоманова з редакцією часопису «Друг».

У цьому журналі, окрім перекладних творів, а також творів російської літератури, що не зазнавали на сторінках видання змін, друкувалися твори тогочасних галицьких авторів, дуже слабкі і немічні з ідейного боку. Загальна атмосфера цієї літератури, за словами Михайла Петровича, відзначалася в

українському письменстві пам'ятним антрактом 1962-1872 років, десятиліттям страшного і фатального затишку та застою, млявості в публічному і літературному житті, загальним занепадом.

Другосортність та непереребривість, відірваність від потреб народу цього видання і засудив у своїх листах до журналу М. Драгоманов. Редакція «Друга» розпочинає палку полеміку з Михайлом Петровичем, піддаючи критиці його твір «Видумки “Киевлянина” та польських газет про малоросійський патріотизм». Дискусія щодо мовної орієнтації, яка розпочалася в «Друзі» 1875 року, вимагала одночасного розв'язання ідейно-естетичних питань про завдання інтелігенції, науки, літератури, журналістики, що назріли в суспільстві. Листи М. Драгоманова стали основним джерелом натхнення творців «Друга». І. Франко долучився до дискусії й зізнався, що без тямучих провідників, без книжок, без поради і заохоти, редактори й дописувачі «Друга» йшли наосліп, читали, що впало в руки, і не знали, що робити з тими хлопськими симпатіями, що були принесені з батьківського дому, і з тим невеличким знанням народного життя, котрі з сіл принесли до Львова. Тих симпатій ніхто не поділяв, тим життям ніхто не цікавився, казали вчитися «для хліба», любити щонайбільше «язик народа», а не сам народ. От тут-то в великій пригоді молодому поколінню став публіцистичний запал М. Драгоманова. Саме завдяки критиці та конкретним пропозиціям М. Драгоманова журнал «Друг» став у 1876 році опозиційним як до народівської, так і до москвофільської преси.

Варто назвати ще цікавий факт: український журналіст і редактор М. Драгоманов протягом творчого життя й діяльності брав інтерв'ю у численних людей, а одержані матеріали використовував для наукових та політичних публіцистичних узагальнень. Протягом 1870 – 1881 років Михайло Петрович вів бесіди щодо проблем українського народу не менш як із 200 російськими революціонерами-соціалістами та літераторами і журналістами – відомими і не дуже, вченими і малоосвіченими. І жоден із них (!), як зрозумів М. Драгоманов, не виявив розуміння історичної необхідності українського відродження. У великоруських публіцистів, дивувався Михайло Петрович, взагалі помітна якась неохота, ледве не нездатність до всебічного аналізу становища західнослов'янських земель.

У Женеві М. Драгоманов організував українську друкарню, в якій побачили світ чимало публіцистичних, художніх, наукових видань. Друкарня надавала видавничі послуги українським емігрантським організаціям у випуску періодичних видань, книжок та прокламацій. Активними помічниками М. Драгоманова в редакційно-видавничій справі стали С. Подолинський, О. Терлецький, Ф. Вовк, М. Зібер, М. Ковалевський, О. Черепакін, а згодом і М. Павлик із І. Франком – справжні сподвижники українського слова.

У Софії М. Драгоманов став професором загальної історії щойно створеної Вищої школи, предтечі нинішнього Софійського університету. Відомий болгарський учений і дипломат (посол Болгарії в УНР 1918 р.) Іван Шишманов пригадував, що Михайло Петрович зачаровував слухачів своєю

красномовністю й обізнаністю, відзначав його неймовірну пам'ять, швидкість думки.

У Софійському університеті збереглася книгозбірня редактора і видавця Михайла Петровича Драгоманова. Це 4350 томів унікальних видань! Є навіть вірменські народні пісні в перекладі англійською. Значне місце посідає світова, європейська соціально-політична, історична і художня література, особливе місце належить українській, російській та іншим слов'янським. Судячи з назв і дат видання, частину книжок М. Драгоманов привіз ще з Києва, решту призбирав в еміграції.

Одним із найважливіших напрямків діяльності М. Драгоманова в еміграції, як і раніше, була журналістика. Він створював свої й активно співпрацював із провідними часописами того часу.

Значною заслугою М. Драгоманова було те, що разом із С. Подолинським і М. Павликом він налагоджує випуск спочатку українознавчого збірника з радикальним фонетичним правописом «Громада» (1878 – 1880, 5 книг), а згодом і однойменного безцензурного журналу. Поруч із художніми творами («Лихі люди» і «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, «Марія» Т. Шевченка) Михайло Петрович уперше публікує знаменитий лист В. Белінського до М. Гоголя (1880), листи І. Тургенєва і К. Кавеліна до О. Герцена як виразні свідчення тодішньої політичної думки.

Перші випуски «Громади» друкувалися в Женеві окремими зшитками, а брошурувалися та перепліталися вже в палітурнях Львова. Прикро, що Стара київська громада швидко почала втрачати інтерес до свого дітища за кордоном, на що М. Драгоманов у 150 листах до Києва 1876 року скаржився однодумцям. Михайлові Петровичу доводилося витратити як видавцеві на нове видання скромні статки родини, часто редакції не було за що придбати не лише потрібної літератури, а й журналів і газет.

Навесні, 30 квітня 1878 року, побачив світ перший номер «Громади». Він починався «Переднім словом» М. Драгоманова, у якому мета видання була окреслена так: «Прежде всего дать как можно более материалов для изучения Украины и ее народа, его культурных начинаний и стремлений к свободе и равенству; как этим материалом, так и изложением западноевропейских либеральных и социально-демократичных идей способствовать организации в украинских землях в России и Австрии политических кружков, которые бы взялись за освобождение народа: культурное, политическое и социальное» [5, 49]. «Переднє слово» досить велике за обсягом (понад 50 сторінок), це публіцистична проблемна стаття, в якій звернено увагу читача на основні історичні труднощі України. Як досвідчений публіцист, М. Драгоманов намагається переконати читача в доцільності побудови громадівського соціалізму: «Ми бачили, – переконує читача автор, – що українські письменні люди й українське мужицтво прийшли до того, що їм нічого не остається далі, як просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по-своєму прикладати їх на своїй землі» [5, 54]. Історик І. Лисак-Рудницький писав, що важко переоцінити значення «Переднього слова» для українського

суспільства, і визнав, що ця праця є першою українською політичною програмою, переломним моментом у розвитку новітньої української політичної думки.

Другий збірник «Громади» також побачив світ у 1878 році. Він повністю був присвячений матеріалам про Україну. Основна частина – «Вісті з України» – складалася з публіцистичних кореспонденцій, систематизованих та коментованих в кількох рубриках з промовистими назвами: «Здирство – багатирі й бідні» («Поділ землі», «У наймах», «Мошенства панів і підпанків»); «Начальство» («Крестьянське начальство», «Царське начальство», «Земство»); «Темнота» (з опублікуванням статті М. Драгоманова «Народні школи»). Показовим для М. Драгоманова як видавця було й те, що в різножанрових кореспонденціях могли висловлювати нагальні думки та політичні погляди всі охочі, бо, на його думку, треба, щоб кожен мав можливість виступити відверто перед судом громадським. Було сформульоване й журналістське кредо – обстоювання плюралізму думок і свободи слова.

Слід зазначити, що публіцистичні твори М. Драгоманова російською мовою доволі повно характеризують його як борця за права особистості та політичну свободу і як проповідника федералістичних засад, але вони не так добре знайомлять із ним як з українцем. Для знайомства з діяльністю М. Драгоманова як українця треба оглядатися на його публіцистичні твори українською мовою, надруковані у п'яти томах збірки «Громада» (Женева, 1878 – 1882) та в часописі «Народ» (Львів, 1890-1895).

Редактор «Громади» М. Драгоманов вже на початку 80-х років геніально вловив ту трагічну тенденцію, яка привела соціалістичний рух до кривавих, апокаліптичних злочинів проти народу. Тут, із одного боку, М. Драгоманов завдячує фаховій публіцистичній інтуїції, а з іншого – соціологічній школі Мілля, Спенсера. Висновки «Громади» змушені були визнати найбільші теоретики визвольного руху – Лавров, Ткачов, Благоев, Аксельрод, Струве.

Через відсутність належного фінансування «Громада» виходила нерегулярно, з великими часовими інтервалами. Автором переважної більшості матеріалів був сам М. Драгоманов, і ця публіцистика була розрахована майже виключно на підготовленого українського читача. Відтак, «Громада» мала досить обмежену цільову аудиторію.

У 1881 році «як щотижневий зшиток» з'являється газета «Вольное слово», біля витоків якої також стояв М. Драгоманов. Однією із найфундаментальніших праць Михайла Петровича, опублікованих у цьому часописі, стала «Историческая Польша и великорусская демократия». Вона друкувалася в кількох номерах газети за 1882 рік (№ 3–20), а потім вийшла окремою книжкою у переробленому й доповненому варіанті. М. Грушевський назвав цю статтю найкращим з публіцистичних писань.

У статті М. Драгоманов наполягав на першочерговості політичних реформ, унаслідок яких лише й можуть бути здійснені як соціально-економічні зміни, так і національне визволення. Він оголосив метою «Вольного слова» агітацію на користь встановлення політичної свободи в Росії. У його розумінні

це поняття включало в себе недоторканність особистих і національних прав, самоврядування. Така позиція публіциста цілком суперечила аполітизму російського соціалістичного народництва. М. Драгоманов був переконаний, що панівна нація, яка пригнічує іншу, не може бути сама вільною; перетворення російської царської держави на соціалістичну не позбавить останню поліцейської сутності. Для нього національність мала самодостатнє значення, розв'язання національного питання мислилося в межах стратегічних цілей революційної боротьби, включало в себе викладення соціалістичних ідей українською мовою, створення українських національних організацій, видання соціалістичних періодичних видань українською мовою. Засобом розв'язання національної проблеми, спільної для всіх країн Східної Європи, Михайло Петрович вважав утворення федерації недержавних народів, яка мала бути перетворена на східноєвропейську конфедерацію. Це унеможливило залежність неісторичних націй від історичних.

Польське питання було важливою складовою публіцистичних виступів М. Драгоманова у «Вольном слове». Згідно з його концепцією, розв'язання польської проблеми можливе лише за умови розмежування Польщі історичної та етнічної. На думку Михайла Петровича, і російськими, і польськими патріотами керують централістично-державницькі звички, властиві їм як представникам історичних націй. Саме через це ні росіяни, ні поляки не можуть скласти ядро східноєвропейської федерації, у межах якої він пропонує автономію кожній країні, у тому числі й етнографічній Польщі.

М. Драгоманов був першим і довгий час єдиним авторитетним публіцистом і видавцем у політичній еміграції, який виступав із запереченням терору як принципу політичної боротьби. Він не відразу розгледів його небезпеку, але в міру того, як політичні вбивства з актів самозахисту перетворювалися на доктрину революційної діяльності, його позиція щодо цього ставала категоричною. У брошурі «Терроризм и свобода, муравьи и корова» (Женева, 1880) Михайло Петрович уже твердо заявив про те, що терор не може бути включений до системи політичної боротьби. Після вбивства Олександра II М. Драгоманов видав брошуру «Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale» («Тирановбивство в Росії і поведінка Західної Європи», Женева, 1881), де довів, що терор як акт самозахисту й терор як принцип політичної боротьби – засадничо різні явища.

«Вольное слово» увиразнило позицію М. Драгоманова, що привело до його розриву з російською соціал-демократією. У багатьох гострих публікаціях Михайло Петрович обґрунтовував згубність терористичного методу для соціалістичного руху, наголосивши, що виправдання вбивства як такого призводить до падіння моральних орієнтирів не тільки в партійному середовищі, але й у соціумі в цілому. Журналістський урок М. Драгоманова полягав в утвердженні думки про те, що кожна революційна сила набуває вигляду тієї держави, в якій народжується і проти якої змагається. З цього випливав глибокий теоретичний висновок про те, що вся боротьба революційних сил ведеться не за поліпшення способу й форм життя народу, а,

насправді, за владу: змінити форми життя революціонери не спроможні, бо вони є породженням своєї країни. Російські соціалісти, виховані в поліцейській державі, були плоть від плоті і кров від крові її, виявляли цілковиту неспроможність вийти за межі свого національного дискурсу. На цій підставі в журналістських творах М. Драгоманова була сформульована концепція марності революційної боротьби і потреби еволюційної роботи, яка тільки й здатна привести людство до нової якості, народити здорове громадянське суспільство.

Публіцистика М. Драгоманова доводить, що шляхи української та російської революційної демократії розійшлися не в 1917 році, а насправді набагато раніше, в 1881 – 1883 роках, про що свідчить досвід газети «Вольное слово».

«Драгоманов, – за словами П. Б. Струве, – перший з російських публіцистів дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вияснив російському суспільству смисл і значення конституційного ладу, та особливо – прав особистості, засад самоврядування» [7, 46].

«Вольное слово» було єдиним періодичним виданням, яке на той час виступило з критикою централізму й партійної диктатури народовольців. Статті М. Драгоманова – «Нечто о чистоте средств», «“Народная воля” о централизации революционной борьбы в России», «Германство на Востоке и Западе», «Пьянство, искусство и свобода», «К биографии А. И. Желябова», «Европейский вопрос на Украине», «Война с памятью о Шевченко», «Учащая молодежь и политическая агитация», «Нравственность и мужество в обвинениях в шпионстве», «М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции», «Обаятельность энергии» слід вважати прогнозом наслідків застосування етики революційного деспотизму, зробленим задовго до того, як ці наслідки стали очевидними.

«Вольное слово» мала досить потужні джерела фінансування, що робило її винятковим явищем і в загальноросійській, і в українській нелегальній періодиці того часу. Газета протягом майже двох років стабільно виходила з періодичністю спочатку один раз на тиждень, а з травня 1882 року – двічі на місяць; загалом вийшло 62 числа газети. Жодне з російських нелегальних видань початку 1880-х роках не мало такої стабільності. Таким чином, «Вольное слово», де творчо працював М. Драгоманов, чи не перший в історії вітчизняної журналістики приклад, коли на ринку періодичної преси російські видання виявилися неспроможними скласти конкуренцію українській газеті.

У переддень заснування Україно-руської радикальної партії розпочав свою історію журнал «Народ». Його перше число вийшло в січні 1890 року, періодичність виходу становила два рази на місяць. Редагував видання український письменник, публіцист, громадський діяч Михайло Іванович Павлик (1853 – 1915), допомагав йому редагувати та благословляти у світ видання Іван Франко. Активну участь у діяльності журналу брав і Михайло Драгоманов, який у 1889 році, на запрошення болгарського уряду, переїхав до

Софії і працював професором історії в першому болгарському університеті, який тоді ще мав назву Вищої школи. Радикальну партію заснували галицькі драгоманівці, тобто – прихильники поглядів і публіцистичної творчості Михайла Петровича, тому загальною думкою стало твердження (воно й увійшло до довідкових видань), що фактично М. Драгоманов був засновником Радикальної партії [1, 128].

У журналі «Народ» М. Драгоманов відіграв роль більшу, ніж просто один із авторів. Рідко яке число цього видання виходило без тексту, підписаного його іменем. Від Михайла Петровича журнал отримував і фінансування; надходила матеріальна допомога з України від українського правника, соціолога, історика, суспільного і політичного діяча Максима Максимовича Ковалевського (1851 – 1916). Найбільш імовірно, що саме про нього писав М. Драгоманов, коли згадував «земляка», який «передав мені 1000 франків на запомогу письменницькій справі в напрямку, котрого я боронив, і позаяк коло того часу Д. Павлик казав мені, що хоче закласти газету “Народ”, то я зараз же назначив ті гроші на це діло» [4, 463, 395].

У часописі «Народ» М. Драгоманов опублікував стратегічні публіцистичні праці «Австро-руські спомини (1875 рік і мій об'їзд австрійської Русі)» (1892. – № 2-I 8), «Листи на Наддніпрянську Україну. Додаткові листи» (1893. – №15-22; 1894. – № 1, 2). Ці великі за обсягом журналістські матеріали друкувалися поряд з дрібнішими статтями, дописами й рецензіями М. Драгоманова, які з'являлися майже в кожному черговому номері. Усе це свідчить про те, що Михайло Петрович як публіцист і редактор сприймав «Народ» мало не як свою особисту трибуну в Галичині; М. Павлик підтримував це його переконання.

Програмним для журналу «Народ» було надзвичайно цікаве публіцистичне й наукове дослідження М. Драгоманова «Чудацькі думки про українську національну справу», яке слід розглядати і як видатну пам'ятку української публіцистики в цілому. Отримавши можливість друкуватися в «Народі», М. Драгоманов переніс сюди дискусію, яку вів з українськими національними силами у львівському часописі-двотижневику, органі Наукового товариства імені Т. Шевченка «Зоря». «Я дозволю собі сказати, – стверджував М. Драгоманов, – що з того часу, як я став на публіцистичну службу чи учителя, чи писателя, то не пропускав пригоди говорити молодшим людям на Україні, що вони не можуть уважати себе навіть образованими, доки не вивчать, по крайній мірі, двох-трьох західноєвропейських мов, щоб хоч читати на них найважливіші речі. Не раз усно й печатно говорив я, що українське письменство доти не стане на міцні свої ноги, доки українські письменники не будуть діставати всесвітні образовані думки й почуття просто з Західної Європи, а не через Петербург і Москву, через російське письменство, як робиться це досі, через що виходить так, що навіть москвоненависне українолюбство по своїх основних думках бува ні що інше, як європоненависне москволюбство, тільки трохи перелицьоване» [2, 77].

Створивши у Женеві українську позацензурну пресу, М. Драгоманов завжди мав на увазі історичні традиції українського народу, реальний стан і перспективи співжиття різних слов'янських народів, державних і недержавних. У публіцистичних статтях він був послідовним прихильником вільного від гнітючого централізму і заснованого на принципах федералізму соціалізму та максимально й широко застосованого місцевого самоврядування. Оптимальне волевиявлення інтересів кожної громади і кожної особистості з огляду не на якісь вузькопартійні, а на загальнолюдські інтереси – такою була загальна справді демократична платформа цього блискучого публіциста, редактора і видавця.

Значний публіцистичний та редакторський доробок Михайла Драгоманова був донедавна, як мовиться, під сімома замками. Науковці аналізували здебільшого твори М. Драгоманова політичного та педагогічного звучання. Сьогодні вже є можливість детальніше ознайомитися з маловідомими його публіцистичними творами.

До речі, Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова упродовж 2006 – 2007 років благословив у світ чотири видання «Вибраних праць» Михайла Петровича – раритетних на сьогодні й популярних як в Україні, так і за її межами.

Ось, приміром, книжка «Рай і поступ». Цей філософсько-публіцистичний фоліант є своєрідним і безцінним етнокультурним джерелом *пізнання звичаїв, традицій багатьох народів світу*.

Неодноразово Михайло Драгоманов як публіцист звертався до питань *самобутності української мови*, яка за багатством, витонченістю і гнучкістю форм не поступається жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи. Це не мова простолюду тільки, як твердять московські невігласи, а мова цілої нації, політичне майбутнє якої іще попереду, але чие місце на право самостійного розвитку цивілізованих народів уже завойоване й не може бути зайняте ніким іншим.

Михайло Драгоманов, зокрема, беззастережно підтримав ідею фонетичного правопису, як такого, що виразно підкреслює особливості української мови, її самобутність, а отже, сприяє утвердженню її як окремої слов'янської мови.

Михайла Драгоманова нащадки справедливо нарекли творцем наукового стилю української мови. Він вишукував у народній мові та в інших мовах слова для українських термінів, сам «кував», як тоді казали, терміни, домагався для всіх шкіл України «науки на народній мові».

Не менш важливо, що М. Драгоманов став взірцем української публіцистики XIX сторіччя. Пригадаймо такі його праці як «Передне слово до “Громади”» (1878); «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Пропаший час – українці під Московським царством: 1654–1876» (1880), «Нові українські

пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу XVII–XIX ст.» (1883–1885).

Значну увагу Михайло Драгоманов приділяв проблемі *виховання підростаючого покоління*. З-поміж публіцистичних матеріалів про шкільне питання варті на увагу ті, що були опубліковані «С.-Петербурзьких ведомостях» 1866 року і в «Вестнике Европы», а саме: «Земство и местный элемент в народном образовании», «Народные школы», «О педагогическом значении малорусского языка».

Неабияке значення мають роздуми М. Драгоманова в знаменитих листах до редакції журналу «Друг» (1876), статтях й розвідках «В справі відносин українців до російської літератури» (1889), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893) про зв'язок *журналістики з життям народу*. Ратував Михайло Петрович і за створення *самостійних українських видавництв*.

У галузі культури він мріяв про систему поступової спільної роботи, спрямованої на обстоювання *гуманізму й загальнолюдських цінностей*. «Він не написав ані одного слова, – писав про М. Драгоманова Іван Франко, – котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття оточуючої його громади. Оце живе чуття, той бистрий погляд, що завсіди добачує потреби хвилі і вміє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєння, найліпше характеризує нам самого Драгоманова» [8, 387].

Як свого часу Т. Шевченко зробив українську літературу європейською за глибиною і новизною вираження естетичного ідеалу рідного народу, так і М. Драгоманов у 70–90-х роках XIX сторіччя *підняв свої українознавчі студії до європейського рівня* за методом наукового мислення, широтою аргументації та теоретичних узагальнень. Власне, М. Драгоманов-українець невіддільний від Драгоманова-європейця. Це тип українського публіциста-вченого-енциклопедиста, що знайшов своє яскраве продовження в могутніх постатях І. Франка, М. Грушевського, В. Вернадського, А. Кримського.

Серед політико-соціологічних поглядів М. Драгоманова слід виокремити такі: спроба популяризувати «громадівський» *соціалізм*, який не гнітив би свободу індивіда; це послідовна пропаганда *федералістського принципу державотворення*, принципу широко розповсюдженого місцевого самоврядування і принципу свободи особистості, критика унітарно-централізаційного принципу в побудові держави, партії тощо; це проповідання *ідей соціального і духовного розвитку української нації*, виведення її на європейський спосіб буття, критика репресивно-диктаторської ролі російського царизму як всередині країни, так і поза її межами.

М. Драгоманов – постать унікальна. Ерудиція історика у нього могутньо доповнювала талант і пристрасть публіциста, факти завжди пропускалися через особистісне сприйняття, авторитет наукової істини і моральність засобів її утвердження для нього самоочевидні. Він ніколи не підштовхувався під загальноприйняті погляди, не говорив підхлібно ні з друзями, ні з ворогами, не

прагнув бути «модним», не вмів бути гнучким у поведінці навіть зі своїми спільниками.

«Своїм писанням, редакторською і видавничою діяльністю, – писав про М. Драгоманова його соратник і однодумець І. Франко, – Михайло Петрович дав нам високий взірєць неустрашеного і незламного борця поперед усього за свободу думки, досліду, критики та розвою людської одиниці й народів і через те на все буде предметом гордості і честю для народу, що видав такого чоловіка» [8, 387].

Крім принциповості мислителя й надзвичайної глибини його ідей, сучасники відзначали натхненність публіцистичного слова М. Драгоманова. Леся Українка писала йому: «Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жодного туману в ідеях і мові». А в одному з останніх листів: «Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, а коли на мене впаде частина тих прикрошей та інкримінацій, які дістаються Вам, то я об тім не буду журитися нітрохи» [6, 81]. Відомо, що Лариса Петрівна не була схильна до компліментарності, навіть на адресу родичів.

Отже, публіцистика Михайла Драгоманова – це ціла епоха в українському суспільно-політичному житті. М. Драгоманов як публіцист та редактор газет «Киевский телеграф» і «Вольное слово» (Женева), видавець часопису «Громада», співробітник російських, болгарських, французьких, італійських, німецьких та інших видань підняв українську журналістику на рівень найкращих європейських зразків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головацький І. Драгоманов Михайло Петрович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника / За ред. М. М. Романюка. – Л., 2000. – Вип. 7. – С. 126-129
2. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3-х т., 4 кн. – К. : Знання України, 2007. – Т. 1. – Кн. 2 : Історія. Публіцистика. Політологія. – 271 с.
3. Драгоманов М. Вибрані праці : у 3-х т., 4 кн. – К. : Знання України, 2007. – Т. 2 : Фольклористика. Літературознавство. – 439 с.
4. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)- К., 1991.- С. 463-395
5. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці [Текст] : у 2 т. Т. 1. [Статті, розвідки] / М. П. Драгоманов; [редкол.: О. Є. Засенко (гол.) та ін. ; упоряд. і прим. І. С. Романченка]. – К. : Наук. думка, 1970. – 531 с.
6. Леся Українка : документи і матеріали : 1871-1970 / відп. ред. С. Д. Пількевич ; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К. : Наукова думка, 1971. – 482 с.
7. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1888 / М. Драгоманов; видав Іван Франка. – Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1906. – 277 с.
8. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко; Редакційна колегія: Є. П. Кирилюк (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Т. 41. Літературно-критичні праці (1890—1910) / Редактор тому П. Й. Колесник; Упорядкування та коментарі В. І. Кречотня, Т. Г. Третяченко. — К.: Наукова думка, 1984. — 682 с.

Жадько В. А. Михаил Драгоманов – публицист, редактор, издатель.

В статье описаны основные достижения М. П. Драгоманова в области публицистики, редактирования, издательской деятельности, обозначено их значение для развития украинской прессы и книгоиздания.

Ключевые слова: история журналистики, издательской деятельности, редактирования, публицистическое наследие М. П. Драгоманова, редакторская деятельность М. П. Драгоманова.

Zhadko V. Mykhailo Drahomanov – publicist, editor, publisher.

The article describes the main achievements of M. P. Dragomanov in the field of journalism, editing, publishing activities, marked their importance for the development of the Ukrainian press and book publishing.

Key words: history of journalism, publishing, editing, and journalistic heritage of M. P. Dragomanov, editorial Activities M. P. Dragomanov.

УДК 070.48 (477)

Н. М. СИДОРЕНКО

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри історії журналістики КНУ імені Тараса Шевченка

О. О. ДУБЕЦЬКА

кандидат із соціальних комунікацій, асистент

ЗДОБУТКИ І ПРОРАХУНКИ ПРЕСИ ДЛЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються кількісні та якісні показники розвитку дитячої періодики в незалежній Україні, подається характеристика географічного, проблемно-тематичного, мовного, структурно-організаційного наповнення таких видань. Акцентується увага на певних прорахунках преси для дитячої аудиторії.

Ключові слова: періодика для дітей, віковий діапазон, проблемно-тематичні аспекти, видавничі стандарти.

Конвенція ООН про права дитини передбачає необхідність доступу дітей до інформації та матеріалів із різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, які б сприяли їхньому соціальному і культурному становленню, духовному і моральному благополуччю, а також фізичному і психічному розвитку [3]. Таким чином, держави мають створювати умови для видання і розповсюдження дитячої літератури, поширення матеріалів засобів масової інформації, де б враховувалися традиції та культурні цінності кожного народу для захисту і гармонійного розвитку дитини. Зокрема в ратифікованій в Україні «Конвенції про права дитини» (стаття 13) стверджується: «Дитина має право вільно висловлювати свої думки; це право включає свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини» [4].

За час незалежності України спостерігається очевидне зростання назв періодичних видань для дітей; з початку 90-х років ХХ ст. кількість зареєстрованих і перереєстрованих друкованих ЗМІ для цього аудиторного сегменту перевищила 1000. Тож виникає необхідність типологізувати ці